

מבוא

פצועי תפילה

אבא מה יעשה הבן ולא יחטא –
ואלהים אין בשמי לאהבה, ליראה ולתפלה.¹
אנחנו איננו שותקים!
השותק הוא רק אתה.²

“מי יכול להיות כה בלתי אנושי שישחק את המשקיף כאשר הוא רואה אדם מתפלל בכל נפשו? מי לא ירצה שתחלחל אליו הנביעה של דבקות האדם המתפלל”.³ שורות אלו, שכתב קירקגור, משקפות התבוננות של אדם מאמין. אבל אין צורך להיות מאמין כדי לגלות השתאות לנוכח שורשיותה וייחודה של התפילה בקיום האנושי. אין היא עוד פרקטיקה אנושית: לעתים כל הוויית המתפלל מכונסת בתפילתו. דומה שכבר משורר תהילים עמד על תופעה ייחודית זו באומרו: “ואני תפלה” (תהילים קט, 4). לכאורה צירוף זה בין נושא – אני, לשם עצם – תפילה בעייתי. סביר יותר היה הצירוף “ואני מתפלל”, דהיינו פועל שמתווסף לנושא. ייתכן שמשורר תהילים רצה להציב קביעת זהות, שלפיה האני הוא תפילה. מעתה התפילה אינה פעולה שמתבצעת בזמן מסוים ובמקום מסוים, היא תמידית וחופפת את הוויית האדם. רש”י רמז לפירוש זה בכותבו: “ואני תפלה – ואני מתפלל אליך תמיד” (רש”י, שם). התפילה היא אפוא אפיונו של האדם ולא פעולה ריטואלית מסוימת; האדם הוא יש מתפלל, בלא כל קשר לשאלת המושא שמופנית אליו התפילה. את האפיון הפורמלי של האדם כיש מתפלל העלה לראשונה שמואל דרזנר.⁴ אבל נקודת המבט שלו היא, כמקובל, תאולוגית. לפיכך שרטט דרזנר אפיון זה באמצעות

1 למדן, עמ' 84.

2 אבא קובנר, “אדון החלומות”, תשס”ד, עמ' 41.

3 קירקגור, תשס”ח, עמ' 94.

4 ראו Dresner, 1957, pp. 22-28.

מערכת מושגים דתית, שבמרכזה הנחת קיומו של האל. לעומת זאת הספר פצועי תפילה מציע נקודת מבט פנומנולוגית, שתתואר בהמשך, ומכאן שאינו מיוסד על תאולוגיה כלשהי. נקודת מבט זו מאפשרת להשהות את השיפוט על אודות התופעה, להימנע מתאוריה או ספקולציה ולהתמקד בתופעה עצמה: האדם הוא יש מתפלל; מושא התפילה עשוי להשתנות מבלי שאפיון בסיסי זה ייגרע. אכן, במרחק של דורות רבים ממשורר תהילים, ישרטטו שני משוררים עבריים בני זמננו את האדם כיש מתפלל. המשורר לוי בן אמיתי כותב:

עַל פֶּת־עַרְבִית דָּלָה עִם חֶבֶר לְוִים
אֲשָׂא אֵלַיךְ זָמַר וּתְהִלָּה:
בְּרוּךְ אַתָּה עַל טוֹב הַזֶּבֶל הַמְנוּבָב
עַל פֶּת הַלְחָם וּרְגֵשׁ הַתְּפִלָּה.⁵

המשורר של ההתיישבות הקיבוצית, ש"שדות שבעמק" הפעימו את לבו⁶ וחיי הקבוצה היו למושא שירתו, נושא שיר תהילה על מלאות החיים החדשים. הוא רואה את עצמו כמשרת העם: "כחבר לויים" ונושא "זמר ותהילה" על קיום זה. שיאו של השיר בברכה על "רגש התפילה". השיר לא מברך על תפילה אלא על עצם החוויה הסובייקטיבית של התנסות ברגש התפילה, שהוא יכולת מיוחדת בקיום האנושי עצמו, וחשיבותו מרכזית בעיצובם של החיים. מושאה של התפילה נותר עלום. הברכה היהודית המסורתית "ברוך אתה ה' אלוהינו" מוחלפת בברכה "ברוך אתה". אך מיהו ה"אתה"? האם זה האל? או שמא הוא ה"אתה", הרע השותף לחיי הקבוצה? ואולי שניהם יחדיו? מה המשמעות של מוסתרות הנמען, ששבה ומופיעה בשירי בן אמיתי?⁷ שאלות אלו, שיעמדו במרכז הדיון בספר, אינן יכולות לטשטש את משמעות השיר. הרגש, דהיינו הדיספוזיציה האנושית המייצרת את התפילה, ראוי לתודה. הכרת התודה והברכה הם ביטוי לחוסר המובנות מאליה של תופעה אנושית זאת. גם אם האדם הוא יש מתפלל וגם אם יש בו "רגש התפילה", רגש זה יכול להתפוגג. להתפוגגות זו עלולות להיות השלכות שמעבר לאבדן רגש התפילה; משהו בהוויית האדם ייעלם.

5 בן אמיתי, "בקבוצה", תשל"ט, עמ' 18.

6 השיר "שדות שבעמק", משיריו הנודעים של בן אמיתי, הוא השיר הראשון שבאוסף זה. ראו שם, עמ' 8.

7 ראו למשל "אל מול אוריך", שם, עמ' 104; "דבר אתה אלה", שם, עמ' 105; "פרידה", שם, עמ' 107. ראוי לציין כי בשירים אחרים שלו, בעיקר בשירים המאוחרים, בן אמיתי מזהה בבירור את הנמען, ראו "שממון", עמ' 133, "אזכור הלמות עפר", עמ' 134. ראוי לציין כי השירים שבהם הנמען הוא האל מופיעים ב"אלגיות על מות רעיה". אבל לא רק חוויית המוות מקבעת את הנמען הנעלם כאלוהים. גם החוויות שבעקבות מלחמת ששת הימים פועלות באופן דומה, ראו למשל "שוב דברת אל עמך", שם, עמ' 186.

גם חנה סנש בשירה הנודע "הליכה לקיסריה" מעצימה את חוויית המופלאות שבתפילת האדם:

אֵלֵי, שְׁלֵא יִגְמַר לְעוֹלָם
הַחֹל וְהַיָּם,
רְשָׁרוֹשׁ שֶׁל הַיָּם,
בְּרַק הַשָּׁמַיִם,
תְּפִילַת הָאָדָם.⁸

התפילה היא בקשה לנצחיות הקיים – החול והים, המים והשמים. באותה נשימה נקבעת הבקשה לנצחיות התפילה – "תפילת האדם". גם בשיר זה, כמו בשירו של לוי בן אמיתי, עיקר הבקשה אינו על התפילה לאלוהים. התפילה אינה מבטאת בהכרח השתוקקות לאל, ובכל זאת, השיר פונה לאל בבקשה להבטיח את נצחיותה של פעולת התפילה עצמה. משהו ייגרע מהקיום ומהאדם אם תיעלם התפילה. מאמינים רבים שנפעמו מהתפילה לא יכלו לתת פשר לעצם התרחשותה בלא ההנחה שהיא פועלו של האל. חסד האל הוא המאפשר את התפילה. בתקול של תחושה זו מופיעה בשיריהם של בן אמיתי וסנש, שחשים מחויבים להודות למי שאפשר את רגש התפילה או את תפילת האדם. בן אמיתי וסנש הם משוררים, ושירה עברית תעמוד במרכזו של הספר, לעניינו חשובה העובדה ששירה תמציתית זו נושאת בתוכה מרחב משמעות שלם, שמתגלם במילות השיר המבטא השתאות מהתפילה ותודה ובקשה להתרחשותה.

אכן, התפילה ריתקה את דמיונם ומחשבתם של הוגים ויוצרים, מאמינים ושאינם מאמינים. היא נעשתה למושא מחקר פסיכולוגי, סוציולוגי-תרבותי ופילוסופי, שכן היא פנומן מעורר תמיהה: היא מגלמת את הפער בין האדם ובין המציאות שהוא נתון בה. בתפילה האדם חוזר אל מציאות זו, שופט אותה, מאשרה או מבקש לתקנה. התפילה היא גילום של מומנט פרומטאי בקיום האנושי: סירוב לשליטה המוחלטת של הנתון והצבת התקווה, הציפייה, כעוגן יסוד ראשוני בקיום. התפילה היא רפלקסיה שבה האדם בוחן את מכלול עולמו ואת מעמדו בו.

לעתים גם מי שאינו מאמין מוצא עצמו מתפלל. האם פירושה של תפילה זו שיבה אל הדת והמסורת? אכן, בעיני מאמינים זהו פשרה היחיד של התפילה, "המוכיחה כי בנשמה יש תשוקה בלתי ניתנת לדיכוי, ערגה עמוקה הנובעת מאהבתנו לאל עצמו – האל החי, לא [האל] כאידיאה או כתהליך – שאותה אנו פוחדים או אפילו מתביישים לבטא".⁹ ואולם ייתכן כי דווקא תפילה שמגיחה אל המציאות היום-יומית בלא

8 חנה סנש, "הליכה לקיסריה", 2005, עמ' 5.

9 Dresner, 1957, p. 42

ההקשר הדתי-התאולוגי מבטאת את ראשוניותה, את היות האדם יש מתפלל. בספר זה לא אציע עוד תאוריה ועוד ספקולציה על מקורה של התפילה. אני מבקש לעקוב אחר הרפלקסיה העצמית של יוצרים בספרות העברית שבמעין "הרף עין", כמו זה שראינו אצל בן אמייתי וסנש, שופכים אור, או ליתר דיוק מעידים על משמעותה של תפילה בעולם, גם אם משמעות זו אימפליציטית. אני מבקש לראות בספרות סוג של עדות עומק על מציאות המגיחה אל שפת ספרות ומתגלמת בה.

מאז ילדותי אני חי בעולם של תפילה. מאז נעוריי ועד עתה אני חי בקרב מתפללים, ואף אני אחד מהם. כשבגרתי ולמדתי על הפשר שהציעו הוגים מודרנים בני זמננו כמו רוזנצווייג, ליבוביץ וסולובייצ'יק – בהם אעסוק בעיקר בפרק השביעי ובמהלך הדיון בפרקים אחרים – לתפילה הסבו לי התאוריות השונות אי נחת גדולה. שכן שום תאוריה שהוצעה לא העניקה פשר לפרקטיקת התפילה כמו שהיא מתממשת בחיי היום-יום; הן הותירו את חידת התפילה על כנה. במקום שגדלתי תפילתם של המתפללים זרמה מלבם, היא לא נבעה מחובה חקוקה, היא לא נגזרה מצו האל או מסעיף כלשהו בשולחן ערוך, כמו שסבר ליבוביץ, גם אם הקנון ההלכתי עיצב את מסגרת התפילה. אדרבה, המסגרת המסודרת של התפילה נראתה בעיניי כמארגנת יסוד ראשוני יותר, שפורץ בתפילה ומגלם היבטים שמעבר לחובה. יסוד זה מתממש בשפת גוף ייחודית לתפילה¹⁰ ובמנגינות ותוספות פיוטיות שהתווספו לה. התפילה גם לא תמיד ביטאה דיאלוג עם האל, כמו שסברו הרמן כהן ובעקבותיו סולובייצ'יק. אדרבה, לעתים קרובות המתפלל שאני פוגש מקווה שתפילתו תגיע אל אלוהיו, אבל הוא לא בטוח בכך. בפתחת תפילת שמונה-עשרה נאמר: "ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך". אמירה זו מעלה לסף התודעה את החרדה שיש למתפלל בתפילתו. כל מי שחווה תפילה דתית יודע עד כמה היא עמוסה בחרדת אפשרות הזיקה; עד כמה היא מיוסדת על דיספוזיציה שמצרפת באופן פרדוקסלי אינטימיות עם פחד. לא הזיקה הדיאלוגית עם האל מצויה בבתי הכנסת ובתפילות, אלא העמידה לפני האל – "שיויתי ה' לנגדי תמיד". עמידה זו יש בה אימה ונינוחות, ריחוק וקרבה, ציפייה והמתנה להיענות ולא דווקא דיאלוג.

גם עמדתו של רוזנצווייג לא סיפקה פשר לתפילה: לא הבנתי מדוע עליי לאמץ תפיסות המניחות שהתפילה היא מקבילתה של הנבואה וביטוי לפעולת האל. לא מצאתי לתפיסה זו עדות בחוויותיו של המתפלל. משלמדתי תפיסה זו זיהיתי בנקל את ההקשר התרבותי-הפילוסופי שבתוכו היא התגבשה. אבל מה אעשה והמתפלל בדרך כלל אינו פילוסוף או תאולוג?

יותר מכול הרשימה אותי הטבעיות שבה המתפלל נושא את תפילתו, בד בבד עם העובדה שמתפללים רבים – כוליות הווייתם כונסה לתפילה. הביטוי המובהק

למציאות זו הוא התאמת הגוף עצמו לפעולת התפילה. טבעיות התפילה והמתאם הגופני לה העלו בקרבי הד לביטוי המקראי "אשפוך נפשי", המציין במסורת היהודית את התפילה. התפילה בוקעת ממעמקי האדם, כדיבור עצמי.

גם ההתבוננות בבני אדם שאינם מאמינים חזרה ואישרה נקודת מבט זו. התפילה היא פנומן ראשוני בחיי בני אדם. הם מתפללים, אם בנוסח של תפילה מוכרת ואם באמצעות שיר או מוזיקה. קשה שלא לראות את ההתאמה והדמיון בין תפילה לפרקטיקות אחרות – שירה, מוזיקה, ריקוד וכיוצא בזה.

עתה עמדתי בפני השאלה: האם האל או הנמען הטרוסצנדרטי הוא המעניק פשר לכל תפילה באשר היא תפילה? האם פרקטיקה כה ראשונית בחיי אדם תהיה מותנית בעמדה דתית, שמטבעה היא קונטינגנטית? גם מנקודת מבט דתית לאמונה אין סטטוס של הכרח לוגי. היא מבטאת את עולמו ואמונתו של המאמין ושלו בלבד. האם פנומן כה ראשוני כתפילה מותנה באמונה? והאם יהיה זה שיפוט הולם של המציאות האנושית לומר כי בכל מקום שאדם מתפלל הוא שב אל העולם הדתי? אם התפילה ראשונית ואפילו טבעית, אפשר שמוענק לה צריך להפוך את "הנתון הראשוני" לפחות ממה שהוא.

כיצד מתמודדים עם שאלת התפילה? בחרתי כאמור בספרות העברית, בעיקר זו המכונה "חילונית", מן הטעם שאותו אני פורש בפרק הראשון של הספר. הספר הוא ניסיון לעקוב אחר משמעות התפילה המתגלמת בספרות זאת. עיקר הספר, המשתרע בין הפרק השלישי לשישי, מציע ניתוח טקסטואלי מפורט ומדוקדק של ההתייחסות הספרותית לתפילה. התיאור והניתוח הגדושים של המצוי בספרות על תפילה חוזרים ומנהירים את "הנתון" ומקבעים את הממצאים כמיוסדים על סוג של חוויה חוזרת ונשנית ולא על הברקה מקומית, שאינה נושאת עדות. בעקבות הנהרה זו אני מציע בפרק האחרון "תאוריה" על התפילה. סימנתי את המונח תאוריה במירכאות כדי לומר שאיני מציע השערה פורחת באוויר, שמיוסדת על הנחות תאולוגיות או מטפיזיות למשמעות התפילה. מנקודת מבט פנומנולוגית, "התאוריה" שאני מציע אינה השערה גרידא, אלא מסגרת שצומחת מתוך הרפלקסיה של הנתונים עצמם. היא אמורה לשקף את תשתיות העומק האימפליציטיות שהטקסטים שנבחנו נושאים בחובם. התאוריה היא פרשנות ולא יותר מכך. ייחודה של פרשנות זו, הצועדת בעקבות העדות הספרותית, שהיא מפקיעה את הבעלות על התפילה מהשקפת עולם מסוימת אחת; היא מכנסת לתוכה את כל סוגי התפילות והמתפללים: דתיים, חילונים, מסורתיים או כאלה שמסרבים לתיוג הדיכוטומי הזה. מבחינה זו הפרשנות המוצעת בפרק האחרון היא קריאת תיגר על דיכוטומיות, שיותר משהן מנהירות את המציאות הן מבלבלות אותנו. הן מאלצות אותנו להבחין ולהבדיל במקום לראות את המצע המשותף.

פצועי תפילה הוא ספר על תפילות ומתפללים. המתפללים פצועים על ידי

התפילה שחודרת להווייתם, אבל התפילה היא גם המזור לפצע הזה עצמו. סיפורם של פצועי התפילה הוא סיפור ההתמודדות עם התפילה. ספר זה נכתב מתוך כבוד עמוק לתפילה ולמתפללים. הוא אינו מנסה להציע רדוקציה פסיכולוגית, תרבותית או אחרת לתפילה. הוא מנסה לעמוד על פשרה של תפילה כמו שעולה מעדותם של מתפללים, בהקשר שלנו סופרים ומשוררים. הספר עוסק אפוא בחקר המשמעות של "משחק השפה" של התפילה ולא בחקר הסיבות להתרחשותה. לא אעמוד כאן על הבעייתיות שיש בתאוריות רדוקציוניסטיות, חלק מביקורתי תוצג במהלך הדיון בספר זה. לעת עתה אצביע על כך כי חקר משמעות ולא חקר סיבות תואם את נקודת המבט הפנומנולוגית-ההרמנויטית שמנחה אותי בעבודה זו, כמו בעבודות אחרות שלי.

הפרק הראשון של הספר מציג את המתודה שבאמצעותה אנתח את היצירה הספרותית, והפרק האחרון, השביעי, מציג את המסקנות העולות מניתוח היצירות. הפרק השני הוא פרק המיקוד של הספר, שכן הוא עוסק בבירור המשמעות של "מות האל" בתרבות וההשלכות של תופעה תרבותית זו על אפשרות התפילה. החטיבה העיקרית של הספר, המשתרעת בין הפרק השלישי לשישי, עוסקת בעיון הרמנויטי-פנומנולוגי בטקסטים הספרותיים. עיון זה נעשה מתוך קריאה רציפה של היצירות עצמן, שמוצגות בטקסט בצורה נרחבת. להגשה זו של הטקסטים תפקיד כפול: היא מבטאת ניסיון לקרב ללבם של הקוראים קורפוס יצירתי שהנגישות אליו הולכת ומתרחקת, והיא גם מאפשרת לקורא להיות שותף לשיח המתגבש. ספר זה הוא כרוב ספרי, הזמנה לדיאלוג עם הקורא.

התפיסות הבסיסיות של הספר הוצגו לראשונה בפסטיבל היהדות "לא בשמים היא" בקיץ תשס"ט. הערות המאזינים אפשרו לי למצוא נקודות תורפה בדבריי והועילו לשיפור היצירה המוגמרת. זו ההזדמנות להוקיר תודה ולברך על מפעל מבורך זה המטפח דיאלוג יהודי פתוח ורב-השראה. אני מודה גם לחבריי במכון שלום הרטמן, שהערותיהם וביקורתם להרצאה שהרציתי בפניהם בעניין זה וגם הערותיהם שבעל פה סייעו בידי ללבן את הדברים, והרי "אין סכין מתחדדת אלא בירך של חברתה". סיוע רב הגישו לי חבריי שלמה נאה וצבי מרק בהיבטים שונים של סוגיות שהספר עוסק בהן. טוב לבם, מאור פניהם וחכמתם שהוענקה לי בשפע מחממים את לבי תדיר. תודה מיוחדת לבלהה בן אליהו שלא זו בלבד שהוסיפה לי דעת בעניינים שבספר, אלא אף האיצה ודרבנה אותי כל העת להשלים ספר זה. חברי אבידב ליפסקר-אלבק קרא את הספר והעיר הערות רבות, תרומתו ניכרת בעמודים רבים של ספר זה. שרגא בראון היה לי לשותף בתהליכים השונים של כתיבת הספר. ידיעותיו

המרובות בספרות העברית ותובנותיו המעמיקות, וכן עידודו וחברותו המתמידים היו לי לאבן יסוד בחיי. כתמיד, חברי דרור ינון לא הניח דבר גדול או קטן בספר ואני מודה לו על החברות ועל הדיאלוג המתמשך לאורך זמן; גם ספר זה נושא את פרותיו של קשר זה. תודה גדולה לעוזרי וחברי יקיר אנגלנדר, שבלעדיו לא הייתי יכול לברך על המוגמר. ציון עובדה זו הוא רק מעט ממה שאני חייב לו על כל הטוב שהעניק לי. לבסוף, תודה מיוחדת למרגלית אבישר, ענת גל וחני אהרוני – נשות בית ההוצאה לאור של אוניברסיטת בר-אילן על מסירותן, מקצועיותן, מאור הפנים והסובלנות בתהליך הפקת הספר.

ספר זה, כספרים אחרים שלי, לא היה מבשיל ללא שני הבתים שבהם אני פועל – אוניברסיטת בר-אילן ומכון שלום הרטמן. עמיתי ותלמידי בתכנית ללימודי פרשנות ותרבות מעשירים אותי ללא הרף, ועושר זה שופע גם לדפי הספר. מכון שלום הרטמן הוא ביתי זה עשורים רבים. שאלות היסוד שהספר מעלה והיכולת לעצב עמדה מתוך קשב ואמפתיה הן לב-לבו של הדיאלוג העמוק המתנהל בין כותלי בית זה. שני הבתים שאני פועל בהם מייצרים את המתח החיוני הדרוש לי לנסות דרכים חדשות, וספר זה הוא אחד הביטויים של ניסיון זה.

פצועי תפילה מוקדש באהבת עולם לילדיי גיתית, ניר והילה, לחתני אודי ולנכדיי נעמה, גלעד ושירה שעליהם תפילתי תמיד.